

Константин Косев

**САН-СТЕФАНСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР: ЗАД КУЛИСИТЕ НА
ДИПЛОМАЦИЯТА**

Сп. „Историческо бъдеще” – 1997/2, стр.21-28

Към края на Руско-турската война (1877-1878), когато става съвсем ясно, че Османската империя е изправена пред пълен разгром, Високата порта е принудена да започне преговори с руското главно командване за сключване на примирие. Генерал Н. П. Игнатиев получава нареждане от Петербург да подготви проект за мирен договор и в хода на преговорите да застави турската страна да приеме безусловно руските условия. При изработването на проекта ген. Игнатиев естествено изхожда от решенията на Цариградската посланическа конференция през декември 1876 г. Въпросните решения според него са единствено възможната меродавна правна основа за условията на предстоящия мирен договор, защото те предполагат принципното съгласие и на останалите заинтересовани Велики сили — участници в конференцията. Що се отнася например до границите на предвидената българска автономна област, решенията на Цариградската конференция почти съвпадат с границите на учредената от султана още през 1870 г. Българска екзархия. Това практически означава, че Великите сили не оспорват обхвата на българската етническа територия в Мизия, Тракия, Македония и Добруджа, но я разделят на части по вертикала — Източна и Западна, за да предотвратят създаването на голяма славянска държава на Балканския полуостров, което било недопустимо с оглед на техните интереси. Категоричното изискване на Англия и Австро-Унгария за разделянето на българската държава обаче, според Игнатиев, важи само в случай, че нещата се уредят по мирен начин. Ала след провала на мирното решение в Цариград по вина на Високата порта и след трудната, но победоносна война той смята, че поради дадените жертви Русия има достатъчно основания да се възползва от правото си на победител, за да предяви допълнителни претенции в кръга на признатите от Великите сили реалности, свързани с българската етническа територия. Ето защо подписаният от него на 3 март 1878 г. мирен договор в Сан Стефано предвижда създаването на единна и неделима българска държава, чиито граници в общи линии съвпадат с територията на двете български области, фиксирани в решенията на Цариградската конференция. От гледна точка на елементарната логика, справедливостта и зачи-

(21)

тането на националните принципи всичко това изглежда съвсем естествено и приемливо. Ала от гледна точка на голямата политика и интересите на Великите сили то се оказва практически неосъществимо.

Впрочем в Санстефанския договор се забелязват и някои други немаловажни различия относно българските граници в сравнение с решенията на Цариградската посланическа конференция. Договорът предвижда т. нар. Западни покрайнини (Пиротско и Нишко) да се дадат на Сърбия; Северна Добруджа — на Румъния като компенсация за Бесарабия, която се връща в Руската империя. В замяна на това България получава излаз на Бяло море, нещо, което не фигурира в решенията на Цариградската конференция. Въпреки тези частични отклонения от националните принципи, Санстефанският договор се приема със задоволство от българите. Мечтата им за своя национална държава, обединяваща всички българи, сякаш е на път да се сбъдне. Но уви — Санстефанският договор се оказва акт без международна юридическа стойност. Валидността му е

поставена под съмнение още при неговото подписване от самото руско правителство, което го дефинира като пре-лиминарен, сиреч временен. От това автоматически следва, че договърът е фиктивен, а обсъждането и подписването на истинския договор тепърва предстои.

Съгласно утвърдилата се международна практика още от времето на Свещения съюз през 1815 г., а и преди това всички териториални промени на европейските граници, засягащи по-малките страни, задължително подлежат на съгласуване между т. нар. Велики сили и добиват международна правна валидност едва след тяхната колективна санкция. Такъв е случаят например с Одринския мирен договор от 14 септември 1829 г. след Руско-турската война от 1828-1829 г. Той е обсъден и препотвърден от Англия, Русия, Франция и Турция на 3 февруари 1830 г. в Лондон почти без изменения. Този договор регламентира създаването на Гръцкото кралство и на Сръбското княжество, ала както гърците, така и сърбите са недоволни от него, защото извън границите на държавите им остават значителни територии, в които гърците, респ. сърбите, съставляват неоспоримо мнозинство. Извън гръцката държава остават например Епир, Тесалия, островите Кипър, Крит, Хиос, Самос и много други. Извън Сръбското княжество пък се оказват редица сръбски етнически територии в Босна, Херцеговина и Ново-пазарска (Косовска) област, а в центъра на столицата си Белград сърбите са принудени да търпят присъствието на турски военен гарнизон като гаранция за васалната им зависимост от султана.

Ясно е, че Одринският мирен договор, санкциониран от Лондонската конференция, няма нищо общо със справедливостта и националните принципи. Чисто и просто така са повелявали интересите на Великите сили. Дори модните увлечения на тогавашната европейска общественост към културата на Древна Елада и свързаните с това симпатии към гръцката освободителна кауза не са помогнали много за едно евентуално по-благоклонно отношение. Затова не е толкова чудно, че както гърците, така и сърбите са твърде въздържани към Одринския мирен договор, въпреки че благодарение на него се създават техните национални държави. По разбираеми причини те не са удовлетворени от неговите постановления, поради което не

(22)

смятат датата на подписването му — 14 септември — за ден на своето освобождение.

Българите, напротив, имат достатъчно основания за задоволство от Санстефанския мирен договор, защото той удовлетворява до голяма степен българските претенции за национална държава в почти оптималния обхват на тяхното етническо землище. Ала задоволството им е твърде мимолетно. Безпрецедентното дотогава щастливо решение на българския въпрос в Сан Стефано се оказва само една илюзия. Тя обаче не може да се обясни само със злощастно стеклите се обективни обстоятелства. В случая илюзията на българите изглежда по-скоро резултат от преднамерени и целенасочени действия с оглед на очакван и желан политически ефект в името на някакви намерения. В този смисъл буди недоумение например загадъчната противоречивост в поведението на руската дипломатия при подписването на Санстефанския мирен договор. Доста странно е наистина защо царското правителство така шумно афишира триумфалните условия на Санстефанския договор, с което предизвиква яростни протести в Австро-Унгария и Англия, а в същото време тихомълком дава дискретни уверения във Виена и Лондон, че е готово да преговаря за преразглеждането на този прелиминарен договор в съответствие с предишните тайни уговорки и споразумения.

Отговорът на въпросната загадка се съдържа в причините и обстоятелствата, довели до избухването на Руско-турската война от 1877-1878 г. От времето на цар Иван IV Грозни до 1877 г. Русия води срещу Османската империя 12 войни, които са подчинени

на една и съща експанзивна стратегия за овладяване на Черноморските проливи и техния хинтерланд — Балканския полуостров. Според руските владетели пътят за утвърждаване на Руската империя като велика сила минава през Босфора и Дарданелите — изходните двери към Леванта и световните простори. Кримската война от 1853-1856 г. обаче слага край на тази външнополитическа ориентация. „Нашата“, 13-а по ред руско-турска война е необичайна. Тя съществено се различава от предишните войни и не е мотивирана от някогашната агресивна политическа стратегия. В този случай Русия не е подготвена и не желае война, поради което полага големи усилия да я избегне, търсейки мирно решение на балканския конфликт. В същото време обаче заинтересовани мощни политически фактори тласкат царското правителство към война. Тези фактори, между които и българската национална революция чрез Априлското въстание, намират слабото място в миролюбивата позиция на царя и го принуждават да отстъпи в полза на военната алтернатива.

Къде е уязвима позицията на царското правителство? В продължение на няколко века руските управници целенасочено изграждат репутацията на Русия като покровител, защитник и съюзник на балканските християни и славяни в Османската империя. Колкото повече расте вярата им в освободителната мисия на Русия, толкова повече се утвърждава нейното влияние на Балканите. След провала на мирното решение на Цариградската конференция Русия се оказва пред реалната заплаха да понесе тежък удар. В случай на евентуално примирение или пасивно безразличие към съдбата на балканските народи в този критичен за тях момент, тя рискува да подрони фатално позициите си на Балканите, завоювани с цената на толкова много

(23)

войни. Много интересни в това отношение са съображенията на военния министър Д. Милютин, изложени в специална докладна записка до царя, в която подробно се преценяват всички плюсове и минуси на дилемата мир или война. В нея между другото се казва: „Изходът от Цариградската конференция ясно показва, че общото въздействие на Европа върху Турция е немислимо. Пасивното европейско съгласие е готово да принесе съдбата на балканските християни в жертва... Но не бива да скриваме от себе си важността и опасността за нас от подобна развързка на нещата. Фактическото безсилие на колективните европейски действия може само да окуражи Турция... и да превърне тази слаба държава в страшно оръдие против нас. Сега, когато Европа се наслаждава на мир, само ние сме принудени да живеем в постоянна тревога, непрекъснато да търпим оскърбления по адрес на нашето достойнство и да понасяхме увреждане на *нашите материални интереси дотогава, докато изчезне и последната следа от нашето влияние на Балканския полуостров* (курсив мой, К.К.).”¹ В заключение Милютин изтъква, че ако войната срещу Турция е нежелателна и рискована предвид тежкото финансово-икономическо положение на Русия в момента, то тя е абсолютно наложителна, за да се защитят отдавна спечелените позиции на Балканите. Ето защо, според него, една война против Турция би имала отбранителен смисъл за Русия и тя не търпи повече никакво отлагане.

Изтъкнатите от военния министър съображения стават предмет на бурни и драматични дебати в коронния съвет при царя на 12 април 1877. Мотивите на Милютин са главният аргумент за историческото решение на Александър II, след хамлетовски терзания, да обяви най-сетне война на Турция. Защитата на руските балкански позиции се преценява като задача с първостепенно значение. А в дадения случай това практически означава да се защити на всяка цена репутацията на Русия като надежден съюзник на балканските народи, дори и с цената на рискована война. Ето това е ахилесовата пета в мирната позиция на царското правителство, която позволява на факторите, действащи в посока на военната алтернатива, да добият надмощие. Измежду факторите и

екстремните обстоятелства, заставили царя по неволя да се пренасочи към военното решение, е и нашето национално-освободително движение. Затова едва ли ще бъде толкова пресилено, ако кажем, че в този смисъл българският народ е извоювал своята освободителна война.

Корелативната връзка между репутацията на Русия като покровител и съюзник на балканските християни и славяни, от една страна, и защитата на нейните позиции в този регион, от друга, е извън всякакво съмнение. Това предопределя смисъла и предназначението на Санстефанския мирен договор, а същевременно и неговата печална участ на обреченост.

Когато Н. П. Игнатиев съгласува с царя проекта за мирен договор с Турция и очертаните граници на Балканите, царят го одобрява, но същевременно изразява съмнения, дали този договор ще бъде осъществен. Във връзка с това той разкрива пред Игнатиев, че Русия е обвързана с предварителни тайни ангажименти към Австро-Унгария и Англия относно бъдещите

---

¹ Газенкампф, М. Мой дневник 1877-1878. Спб., 1908, Приложение № 4.

(24)

граници на Балканите, поради което очаква възражения от тяхна страна. Въпреки това царят утвърждава проекта за мирен договор.

Много по-интересна е реакцията на княз А. М. Горчаков — шефа на руската дипломатия. Той утвърждава проекта за мирен договор без уговорки и колебания. Ала малко по-късно, точно преди подписването му в Сан Стефано, с тайна шифрограма нарежда на Игнатиев договорът да има характер на „обикновен прелиминарен протокол“. Очевидно руският канцлер продължава стриктно да се придържа към следваната официална външнополитическа стратегия. Като отменя правната валидност на Санстефанския договор, царското правителство фактически постига целта, която си поставя с войната. Чрез десетките хиляди жертви в трудната и рискована, но все пак победоносна освободителна война, увенчана с публично огласения триумфален Санстефански мир, Русия дава предостатъчно категорични доказателства на българите за добрата си воля като благонадежден съюзник. Естествено българите приемат всичко това с възторг и дълбока, искрена благодарност към Освободителката, което пък съответно означава, че Русия запазва и още повече укрепва своето влияние в България. Българите обаче не могат да знаят, просто няма как да знаят, че Санстефанският договор е временен и подлежи на неизбежна ревизия. Това е строго поверително, зорко скрито зад кулисите на дипломатията. Разбира се, много скоро ревизията на договора ще стане публично известна, но печалните последици за българите ще изглеждат, а и ще се възприемат от тях като резултат от противодействието на западните съперници на Русия в Източния въпрос. Тогава недоволството от ревизията на договора в Сан Стефано ще се насочи, според Горчаков, срещу руските опоненти — Австро-Унгария и Англия, което практически ще издигне още повече авторитета на Русия². Във връзка с Горчаковия тактически замисъл барон А. Г. Жомини споделя пред Н. К. Гирс: „Въпреки ограниченията на Санстефанския мир, правим една голяма крачка за освобождението на християните в Изтока и цялата наша заслуга за това ще бъде несъмнено оценена и призната от тях.“³

Изобщо няма никакво съмнение, че за царското правителство Санстефанският договор има смисъл и значение единствено като тактически ход. Затова Горчаков го одобрява, от една страна, но от друга — не вижда трайно решение на Източната криза чрез него. Неслучайно той насочва главните си усилия към постигането на компромисен мир със силите съперници в съответствие с тайните предварителни уговорки. Това според него е далеч по-изгодно с оглед глобалните интереси на Русия в общоевропейски

план. Защото, съгласно тези глобални руски интереси, най-важното е да не се допусне нарушаване на европейското равновесие на силите, застрашено от прекомерното засилване на германската мощ. Когато по-късно, след Берлинския конгрес, запитали Горчаков дали съжалява за Будапещенската тайна конвенция с Австро-Унгария, която попречила на Русия да се възползва

---

² С к а з к и н, СД. Дипломатия А. М. Горчакова в последните годм его канцлерства. - В: Международнме отношения. Политика и дипломатия XVI-XX века. Сб. статей к 80-летию акад. И. М. Майското. М., 1964, 418-419.

³ J e l a v i c h, Ch. and B. J e l a v i c h. Russia in the East 1876-1880. — In: Studien zur Geschichte Osteuropa. Bd. IV. Leiden, 1959, S. 147.

(25)

от победата си във войната срещу Турция, той отговорил: „Винаги съм смятал и продължавам да смятам, че за нас е по-изгодно едно споразумение и компромис с Виена по Източния въпрос, отколкото да предадем Франция вързана на Бисмарк. Ето кое наложи Будапещенската конвенция.”⁴

Признанията на шефа на царското правителство показват колко неподозирани са истинските мотиви, които предопределят ходовете на руската дипломатия при решаването на Източния въпрос и респ. на българската съдба. Оказва се, че царското правителство съвсем съзнателно тръгва по пътя на компромисите за ревизия на Санстефанския договор. С оглед глобалните руски интереси решенията на Берлинския конгрес се преценяват в Петербург като по-изгодни. Такова е официалното становище. Но има и други. Славянофилските политически групировки например и част от военните смятат отстъплението в Берлин за позорно дипломатическо поражение. Те остро критикуват правителството и създават силни обществени настроения против дипломатите. Мнението на въпросните опозиционни групировки по това време обаче не е меродавно и не влияе върху правителствените решения.

Естествено българите са най-засегнати от ревизията на Санстефанския договор в Берлин. Новината идва за тях като гръм от ясно небе и причинява болезнен шок в цялата страна. Още нестихналият възторг от току-що постигнатото освобождение мигновено прераства във всеобща покруса и спонтанно масово недоволство. Ала както находчиво предвижда княз Горчаков, острието на това недоволство се насочва срещу опонентите на Русия в Берлин, от което тя наистина печели очакваните дивиденди. Нейният авторитет сред българите нараства още повече. Русофилството пуца дълбоки и жилави корени в българската земя и въпреки превратностите на историческите обстоятелства се запазва десетилетия наред чак до наши дни.

Още по-голям ефект постига руската политика от ревизията на Санстефанския мир спрямо Сърбия и Черна гора. Ефектът се дължи на предпочетения вариант за отстъпление. В започналите преговори със западните си съперници царското правителство има две възможности: да се споразумее с Австро-Унгария или с Англия.

Евентуалното споразумение с Австро-Унгария открива възможности за една неделима и по-голяма България до река Вардар на югозапад и с излаз на Бяло море на юг. За сметка на това обаче австро-унгарските контрапре-тенции в никакъв случай не допускат териториално разширение за Сърбия и Черна гора. Споразумението с Англия предлага възможности точно в обратния смисъл. Английското правителство не възразява срещу териториалното разширение на Сърбия и Черна гора, но за сметка на това настоява България да се раздели на няколко части, а българското княжество да се ограничи само в територията на север от Стара планина.

След продължителни и драматични преговори първо във Виена, а след това в Лондон царското правителство възприема втория вариант — за споразумение с Англия. То преценява, че този вариант е по-изгоден, защото да-

---

⁴ К о с е в, К. Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856-1878 г. С, 1978, с. 406.

(26)

ва възможност на Русия да запази позициите си не само в източната, а и в западната половина на Балканския полуостров. Подписаното в този смисъл тайно англо-руско споразумение на 30 май 1878 г. в Лондон фактически окончателно унищожава Санстефанския договор и предreshава постановленията на Берлинския конгрес.

С оглед глобалните руски интереси царското правителство оценява решенията на Берлинския конгрес като успех на своята политика. Освен че си възвръща Бесарабия, Русия успява да защити в максимална степен позициите си на Балканския полуостров. В този смисъл царското правителство има достатъчно основания за задоволство от Берлинския договор и неслучайно през следващите години стриктно се придържа към него.

От гледна точка на българските интереси обаче настъпилата развързка е много болезнена и несправедлива. Но това едва ли е толкова изненадващо в условията на господстващите тогава добре познати вълчи нрави на международната арена. Както винаги в подобни случаи, и този път изобщо не става дума за справедливост и хуманност, а още по-малко за спазването на национални принципи. Тук става дума само и единствено за тънки сметки и висши съображения в името на явни или някакви неподозирани, добре прикрити интереси на Великите сили в Голямата политика.

Всъщност незадоволителното решение на българския въпрос в заключителната фаза на Източната криза не е чак толкова неочаквано. То е до голяма степен предопределено и дори закономерно при тогавашните условия. Историческият опит в подобни случаи е твърде еднозначен. Едва ли ще се намери случай малък народ да се е домогнал до своя независима национална държава в оптималните си етнически граници. В това отношение България не прави изключение. Различията са само в степента на понесените щети. Неблагоприятното решение на българския въпрос е генетически заложено като потенциален риск още когато се възприема силовият подход за осъществяването на нашата националноосвободителна революция.

В мрачните години на стагнация и отчайваща безнадеждност през 60-те години на XIX век пред българската освободителна кауза се очертават две възможности за изход: едната е т. нар. конформистка алтернатива. Според този вариант целта е чрез легални средства и реформи постепенно да се разширява българската политическа автономия в рамките на Османската империя. Предимствата на този вариант са, че се избягват рисковани въоръжени сблъсъци и масови кръвопролития, а същевременно до голяма степен се гарантира целостта на българската етническа територия. Недостатъкът му обаче е, че денят на освобождението се губи в далечината на необозримото бъдеще.

Другият вариант, напротив, предвижда безкомпромисни въоръжени действия. Неговата цел е чрез всенародна въоръжена акция да се взриви и активизира Източният въпрос на международната арена, за да се постигне създаването на евентуални възможности за политическо решение на българското освобождение. Този радикален вариант на националната революция е свързан със самопожертвувателни действия и предполага неизбежни масови кръвопролития, но за сметка на това разкрива реални възможности за ускоряване деня на освобождението. Може би тъкмо това негово съблаз-

(27)

нително преимущество му осигурява подчертано надмощие в хода на националноосвободителното движение. Ала този вариант има един много съществен недостатък. С него трудно може да се гарантира целостта на българската етническа територия. Защото постановката за политическо решение на въпроса със сила по презумпция предполага намесата и решаващата роля на Великите държави. А това съответно означава, че съдбата на България зависи единствено от тяхната добра воля, сиреч от техните интереси. Или образно казано, силното и ефикасно лекарство за въздействие върху хода на историческия процес се оказва в случая с твърде неприятен, противоположен страничен ефект. Подобно на природните явления историческият процес е също детерминиран от обективни обстоятелства, които не са подвластни на субективни предпочитания. Ето защо всякакви упреци към историята и нейните осъществители са нелепи и безсмислени. Като обективна даденост станалите в миналото събития подлежат единствено на по-добро опознаване, което би позволило да се възприемат, обяснят и осмислят адекватно, за да се извлече повече мъдрост и евентуална поука за днешния и утрешния ден.

SUMMARY
Konstantin Kosev

THE PEACE TREATY OF SAN STEFANO: BACKSTAGE DIPLOMACY

At the very moment of its signature, the San Stefano Peace Treaty was defined by the Russian government as preliminary, i.e., as having no legal validity due to lack of international recognition. On the eve of the Russo-Turkish War of 1877/78, Russia had made secret pacts with Austria-Hungary and Great Britain; upon the conclusion of the war, the Russians knew that no peace treaty would get legal recognition unless it took into account the interests of the remaining Great Powers. Why then did Russia bother to sign a preliminary peace treaty if it were perfectly aware that any such treaty would inevitably be subject to further revision by virtue of the existing secret agreements? The analysis of the post-war maneuvers conducted by the Russian diplomacy provides an answer to this question. Russia aimed at preserving, and strengthening, its influence in the Eastern as well as in the Western half of the Balkans. For this purpose, its diplomacy embarked on a course that was ambivalent in its nature: on one hand, Russia strove to secure recognition of its strengthened positions in the Balkans and achieved this through the publicity surrounding the signature of the San Stefano Peace Treaty; on the other, it went for this treaty's subsequent revision at the Congress of Berlin because of the binding nature of the pre-war secret agreements which the Russian government had made with other Great Powers.